

Balıkesir Ermenileri; Hoşgörüden Ayrılığa

İsmail Hakkı Mercan*

XI. yüzyıldan itibaren Türkleşme sürecine giren Anadolu coğrafyası, Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu ve Anadolu Türk Beylikleri dönemlerinde tamamen Türkleşmiş ve Osmanlılar döneminde ise son şeklini almıştır. Anadolu'ya gelip yerleşen Müslüman Türkler, çeşitli ırk ve Hıristiyanlığa mensup topluluklarla karşılaşmışlardır. Bu topluluklar ve hatta devletler ile bir hayli mücadeleden sonra Anadolu'yu Türkleştirip vatanlaştırmışlardır. Türkler, bu coğrafyada yaşayan topluluklarla gayet uyumlu bir şekilde beraber yaşamışlardır. Türk örf ve âdetleri ile İslâm dininin müsamahalı idare sistemi sayesinde yönetimleri altındaki topluluklara gayet hoş görülme davranmışlardır.

Anadolu coğrafyasında Türklerin birlikte yaşadıkları Hıristiyan Rum ve Ermeniler ile münasebetleri hakkında bilinen şeyleri tekrarlamadan ziyade, biz çok kısa Ermeni-Türk münasebetlerine göz atacağız. Anadolu'ya gelen Ermenilerin nereden geldiklerine ve Balıkesir'e gelen Ermeniler hakkında kısa malûmat vererek, ardından, şer'îye sicillerinde bulunan bilgilerin ışığında, Balıkesir'deki Ermenilerin sosyal yaşantısına kısaca değine-

ceğiz. Yine, bu belgelerde belirtildiği üzere ihtida eden Ermeniler hakkında da kısaca bilgiler sunmaya çalışacağız.

Bilindiği üzere Ermeniler esasen bugünkü Ermenistan Devleti ile Azerbaycan ve Kafkaslar, Anadolu coğrafyasının en son noktası olan Kars ve Ani hatta Van ve Hakkâri dolaylarında yaşamakta iken Bizanslılarca, Anadolu'nun güneyinden gelen Müslüman Arap ordularına ve onların Türk asıllı Avasım ve Suğur askerlerine karşı set vazifesi oluşturmaları maksadıyla bir kısmı Anadolu'nun güneyine, Çukurova bölgesine, bir kısmı da Orta Anadolu'ya yerleştirilmişlerdir.

Zaman zaman dayatmalarla ve belki de menfaatler doğrultusunda insanların din değiştirdikleri bilinmektedir. Bu konuyu en güzel ifade edenlerden, birisi Everekli Seyrânî'dir. O bir dizesinde "Ermeni'nin yağlı ketesi kaypak Müslümanı dinden çıkarır" demektedir. Ancak İslâm inancındaki ihtida mefhumu, farklı bir manada ele alınır ve Balıkesir'deki ihtidalara da böyle bakmak gerekir.

Bu arada, Balıkesir'e yerleşen Ermeniler, nüfus yoğunluğu itibarıyla en kalabalık gayrimüslim topluluğu teşkil etmektedirler. Zanaatkârlıklarıyla tanınan Ermeniler, Balıkesir ticaret ve ekonomisine bu yönleriyle katkıda bulunmuşlardır. Bu meyanda büyük sermayeler edinerek güç kazanan bazı Ermeni tüccarlara da rastlanmaktadır. Liman şehirlerinin karakteristik özelliklerinden olan nüfus hareketliliği Balıkesir'de de görülmektedir.

XIX. ile XX. Yüzyıl başlarında Bandırma, Erdek ve Edremit ilçelerinde belirgin bir nüfus artışı gözlenmektedir. Bunun başlıca sebepleri arasında ise buralarda yaşayan bir kısım Rum asıllı vatandaşların Mora ve Yunanistan isyanlarından sonra bahse konu yerlere gitmelerine bağlanabilir. Balıkesir merkez ilçede de hatırı sayılır bir nüfus kesafetinin bulunduğu gözlenmektedir.

(*) Yrd. Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Aslında, Türklerle Ermenilerin münasebetlerinin ta Abbasiler dönemindeki devlet hizmetinde görev alan ve Avasım ve Suğur bölgelerinde yerleştirilmiş olan Türk askerleri sayesinde başlamıştır. Türk-Ermeni ilişkilerine dayanak teşkil eden en önemli olay ise Bizans İmparatoru II. Basil'in (976-1025) doğu sınırlarını güvence altına almak ve İslam ülkelerine doğru genişleyebilmek amacıyla bazı Ermenileri Orta Anadolu'ya ve Sivas'a nakletmesi ve Anadolu'nun Türkler tarafından fethinden sonra da bir kısım Ermenileri Kilikya'ya yerleştirilmesi olmuştur.

Balıkesir'de huzurlu bir şekilde yaşayan Ermenilerin dinî yönden önceleri İstanbul'a sonra Bursa'ya ve daha sonra da Bandırma'ya bağlı oldukları kayıt larda mevcuttur. Ancak son zamanlarda Avrupalı milletlerce desteklenen bir takım kışkırtıcı hareketler sonucunda bunların da tehcir uygulaması sebebiyle yerlerinden çıkarıldıkları bir hakikattir. Elbette, bu tehcir ve ayrılıkta batılıların etkisi büyüktür.

Giriş

Türklerle Ermenilerin ilk münasebetleri, İslâm tarihi çerçevesinde meydana gelmiştir. Arap ordularında Âvâsım ve Suğur askerleri olarak görev yapmakta olan Türk askerleri Ermeniyeye bölgesinin fethi sırasında Ermenilerle karşılaşmışlar ve İslâm'ın pazu kuvvetini teşkil etmeleri sebebiyle de bahse konu bölgenin fethi sırasında Ermenileri yenmişlerdir. Ancak; Türk-Ermeni münasebetlerinin esas dönüm noktasını ise Bizans-Selçuklu mücadelesi teşkil etmektedir.¹

Bizans'ın kudretli imparatorlarından olan II. Basil (976-1025) doğudaki sınırlarını güvenceye alarak İslam ülkelerine doğru genişleme politikası doğrultusunda adı geçen bölgedeki küçük Ermeni krallık ve prensliklerini kaldırarak önemli bir Ermeni nüfusunu Orta Anadolu'ya ve Sivas'a nakletmişti. Bizans, sınırlarını Azerbaycan ve Kafkaslar'a kadar uzatmış idi. Bu hadise, Bizans ile Sel-

çukluları komşu yapmış ve karşı karşıya getirmişti.

Yine Bizans imparatorlarından Konstantin (1042-1055) de aynı siyaseti uygulamaya devam etmiş ve bu sayede Ermeniler Anadolu coğrafyasında yerleşmişlerdir². Ermenilerin Anadolu'ya gelişleri ile ilgili olarak; Osman Turan, çağdaş Ermeni müellifi Mathieu'dan naklen; Ermenilerin yurtlarından çıkartılıp Anadolu'ya sürüldüğünü ve Ermeniyeye bölgesinin Türklerin istilasına maruz kaldığını... yazmaktadır³.

Esasen, Anadolu'yu Türklerin fethetmeye başladıkları zaman dilimin de, Ortodoks Bizanslılar şarktan ve Orta Anadolu'dan Batı Anadolu'ya ve Balkanlara doğru çekildikleri sırada, Ermeniyeye bölgesinden gelen Ermeniler Türklerin önünden kaçıp, kendilerine sığınak edindikleri Toroslar'ın dağlık kesimleri ile Kilikya'ya göçmüşler ve daha önce Bizans tarafından da bu taraflara sürülmüş olan nüfuslarını yoğunlaştırmaya başlamışlardır⁴.

Hıristiyan dünyası içerisinde bulunan mezhep mücadelelerinin aslını teşkil eden ve 431 Efes Konsili ve yine ardından 451 yılında toplanan Kadıköy Konsili ile Katolik, Ortodoks ve kendilerini hakiki Hıristiyan gören Monofizist anlayışın temsilcileri olan Ermeniler Gregorian mezhebini temsil etmeye başlamışlardır. Gregorianları kendi mezhepleri altına almaya çalışan Bizanslılar onlara birçok baskılar uygulamışlardır⁵. Grek-Ortodoks düşüncesinin temsilcisi olan Bizans, Ermenilere her türlü baskıyı yapmanın dışında, İranlılara ve Türklere karşı da kendilerine Ortodoks olmadıkları için yardım etmemiş ve hatta Ermenileri rencide edecek şekilde muamelelerde bulunmuşlardır. Hatta Bizansın

- (1) Hakkı Dursun Yıldız, "Avâsım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1991, S. 111-112; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. III, İstanbul ?, S. 202, 344-346, 355. Ayrıca bkz. İslâm Tarihleri.
- (2) Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 5. Bs, İstanbul 1996, s. 121.
- (3) Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.152.
- (4) Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.283.
- (5) Abdurrahman Küçük, *Türklerin Anadolu'da Azınlıklara Dinî Hoşgörüsü* (Ermeni ve Yahudi Örneği), 2. Bs, Ankara 1999, s. 25.

Kayseri metropoliti Markos köpeğine Armen adını koyarak bunu daha da ileriye götürmüştür. Ermeni Kralı olan ve Türklerden müsamaha gören Gagik bu durumu yerinde incelemek maksadıyla Kayseri'ye gelip gerçeği öğrenmiş ve Markos'u köpeği ile beraber bir çuvala koymak suretiyle onu kendi köpeğine parçalatmıştır. Bu meyanda, Anadolu'daki Bizans hâkimiyeti sona erince, Fırat boylarında ve Kilikya taraflarında bir takım Ermeni Prenslikleri teşekkül etmeye başlamıştı⁶.

İkinci Haçlı Seferi sırasında Bizansın delâleti ile Anadolu'ya giren Haçlıların büyük bir bölümü batı bölgesinde Denizli'den Antalya'ya inerken, gerek Anadolu Selçuklu askerleri ve gerekse bağımsız hareket eden Türkmenler onlara ağır darbeler vurmuşlardır. Yerli Rumlar da Haçlı ordularına sırt çevirmişler idi. Rum ve Türk kaskacı arasında kalan Haçlılar Antalya'ya giderlerken, acınacak bir duruma gelmişler; aç, açık ve hasta olan bu insanlara Türkler yemek vermişler, hastalarını tedavi ederek kendilerine para dağıtmışlardır. Dindaşları Rumların zulmünden kaçan 3 000'den fazla gencin Türklere iltihak ettiği bilinmektedir. Fransız Kralı'nın, bu sefer esnasında yanında bulunan papazı Odon de Deuil, Haçlıların Müslüman olmasından üzüntü duyarak: Ey hıyanetten de daha zalim olan merhamet! Müslümanlar Hıristiyanlara ekmek vererek dinlerini satın alıyorlardı. Bununla beraber, Türkler onları Müslüman yapmak için bir zorlamada bulunmadılar ifadesiyle dikkate şayan bir müşahedeyi de belirtmeden edemez⁷.

I. Bölüm

Anadolu'ya ve hatta Balıkesir'e gelen ve yerleşen Ermenilerin siyasi ve sosyal durumları üzerinde durmakta fayda vardır. Bizanslılar döneminde Balıkesir'e gelen Ermenilerin bölgenin sosyal ve dini durumu bakımından Hıristiyan bir toplum olmaları ve bu düşüncelerle yaşamaları pek tabiidir. Müslüman Türklerin bölgeyi ele geçirmelerinden sonra ise, bütün zimmîlerin yaşantıları gibi

onlarda yer ve yurtlarında bilhassa Osmanlı devletine bağlı ve hoşgörü içinde yaşadıkları malumdur.

Bu arada ihtida meselesi üzerinde de kısaca durmakta yarar vardır. Doğru yolu bulmak; yol göstermek kökünden gelen bu kelime sözlüklerde gerçeğe ulaşmak, doğru yolu bulmak anlamında kullanılmıştır. Terim olarak da; İnançsız olan veya başka bir dine mensup iken İslâm dinine girme anlamında kaydedilmiştir. Din değiştirmede etkili olan sebepler arasında samimî bir duygu ile kendi dinî değerlerini bırakarak başka bir dine aradığını bulma veya farklı bir dine iken Müslüman bir kişi ile evlenmek isteyen bir kişinin zahiren dinini değiştirip zamanla içtenlikle yeni dinini benimsemesi şeklinde ele alınmıştır⁸.

İslâm dinî Hz. Peygamber tarafından tebliğ edilmeye başlanınca önce ekonomik yönden zayıf olanlar bu dine girmeye başlamışlar, zenginler ile kendilerini üstün sınıftan gören kişiler İslâmiyet'e girmekte inat ettikleri gibi girenleri de çeşitli yollarla engellemeye çalışmışlardı. Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret ederek orada dinî yayması ve Allah'ın hikmeti ile başarılı olup Mekke'yi fethinden sonra bile bazı inatçı kişiler inatlarında ısrar etmişlerdi. Hz. Peygamber ve İslâm dini, bu konuda hoşgörüde bulunarak onları Müellefe-i Kulüb = Kalpleri İslâm'a ısındırılacak kişiler olarak kabul etmişler hatta Tevbe Suresi'nin 60. ayetinde belirtildiği üzere onlara Zekât'tan pay ayırtmıştı. Bütün bunlar İslâmiyet'in hoşgörüsünün bir örneğini teşkil etmektedir. İslâm'ın yayılması sırasında ise fethedilen ülkelerin halkı veya milletleri İslâmlaşmalarında asla zorlamaya gitmemişlerdir. Hz. Ömer döneminde Suriye fethedilmiş ve ordu komutanı olan Ebû Ubeyde bölge halkından alınmış olan cizyeyi geri dağıttırmıştır⁹.

(6) Turan, Selçuklular Tarihi, s. 287.

(7) Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye* (1071-1328), 6. Bs., İstanbul 1998, s.185-186.

(8) Ali Köse, "İhtida" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXI, İstanbul 2000, s. 554-558.

(9) T.W. Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, 2. B., Çev.: Hasan Güzüder, İstanbul 1982, s 74.

İhtidaların sebeplerini genelde kültürel etkileşim, iktisadî sebepler ve psikolojik sebepler olarak ele alan araştırmacılarımız; Anadolu coğrafyası için şu görüşleri ileri sürerler ki bunlar aynı şehirde yaşayan insanların bilhassa Selçuklu şehirlerinde görülen dinamik sosyal, dinî ve ticarî müesseseler vasıtasıyla Müslümanlarla gayrimüslimlerin sıkı şekilde temaslarını belirtirler. Bu arada Mevlâna faktörü tabii ki üzerinde durulması gereken ana etkenlerden birisidir. Ayrıca Ahilik Kurumu ise ihtidalara etken olan siyasî ve iktisadî sebeplerin başında gelmektedir¹⁰. Ahilik geleneğine bağlı bu teşkilâta, birçok meslek gurubundan Müslüman sanatkârlar girmişler fakat gayrimüslim meslek erbabı ise bu kurumun dışında kalarak sıkıntıya düşmüşlerdi. Bu maksatla adı geçen kuruma girmek isteyenler, Ahilikte ki Müslüman olma şartına istinaden ihtida etmişlerdir. Ortaçağ'da ve bilhassa, Anadolu coğrafyasında Selçuklu-Osmanlı zaferleri veya üstünlüğü karşısında bunalan gayrimüslim unsurlardan birçoğu psikolojik olarak ihtidalara veya karşılıklı münasebetler ile evlenmelerin etkisi ile Müslümanlaşmalarına sebep olan ana etkenlerden bazılarıdır. Gerçi ihtida olgusu iki taraflı olmuştur. Zaman zaman Müslümanlardan da Hıristiyanlığa giren kişilere rastlanmaktadır. Bu durum, Evrekli Âşık Seyrânî'nin bir dizisinde belirttiği üzere: Ermeni'nin Rum'un yağlı ketesi kaypak Müslüman'ı dinden çıkarır dediği gibi günümüzde de görüldüğü üzere İslâmiyet konusunda bilgi noksanlığı olanlar cüzî dolarlar karşılığında misyonerlerin avına düşmektedir. Toplumda adından çok bahsettiren ve Yunanlı ile evlenen Balıkesirli Tuğçe Kazaz ve zengin bir işadamımızın kızı olup eski Alman başbakanlarından Helmut Kohl'ün oğlu ile evlenen Çanakaleli Elif Şahin'in olayı da üzerinde durulması gereken hususlar arasında gelmektedir.

Ermenilerin Balıkesir'e ne zaman geldikleri veya nasıl geldikleri hakkında çeşitli rivayetler vardır. Yukarıda belirtildiği üzere, Bizans'ın Anadolu'dan çekilmesi veya başka

bir ifadeyle bahse konu coğrafyanın Türkler tarafından vatanlaştırılmasından sonra önce Karesi Beyliği'nin kurulmasına sahne olan bölge, Osmanlı idaresine girdiği XIV. yüzyıl başlarından itibaren yani Orhan Gazi zamanından itibaren, bilinen nüfusun tamamen Türkmen-Yörük grupların yerleşim sahası haline dönüşmüştür. Her ne kadar yerleşik hayat varsa da ağırlıklı olarak hayvancılıkla ve göçebe tarzı bir hayatı tercih etmişlerdir. Hatta; bu bölgelere gelip hayvancılıkla uğraşanlara Yörük-Türkmen, tarımla uğraşan yerleşik hayatı tercih edenlere manav adı verilmiş ve bu durum günümüze kadar devam ederek adı geçen batı yörelerimizde Yörük-Manav ve daha sonraki yıllarda da bilhassa Rumeli'den Anadolu'ya yeniden göç eden vatandaşlarımız için muhacir ifadesi kullanılmaya başlanmıştır. Onun için, Ermenilerin Balıkesir'e yerleşmelerini ve çok az sayıdaki bu nüfusun nereden hangi sebeplerle geldiklerini yeniden incelemek gerekmektedir. Gerçi bazı yazarlarımız bu konuda çeşitli düşünceler ileri sürmüşler ve bunu bazı olaylara dayandırmışlardır. Bu yazarlarımıza göre, Balıkesir'e gelen Ermenilerin veya başka bir ifadeyle Hıristiyan nüfusun burada bulunma sebeplerinden birisini

Rumeli fetihleri sırasında orada bulunan bir takım Hıristiyan unsurun bir nevi emniyet düşüncesiyle buralara yerleştirildikleri ve bunlar arasında da az miktarda Ermeni'nin buluna bileceği belirtilmektedir¹¹. Mücteba İlgürel, kaleme DİA'da yazmış olduğu Balıkesir maddesinde, XIX yüzyıl sonlarındaki Balıkesir nüfusunun 87 000 civarında olduğunu ve bunlar arasında 1200 Rum nüfus yanında 2500 Ermeni nüfusun bulunduğunu kaydetmektedir. İlgürel aynı madde içerisinde Batılı yazarların görüşlerine de yer vermiş ve onlardan Vital Cuinet'ye göre de XIX. yüzyıl sonlarında şehrin nüfusunun 13 118 olduğunu, bunlardan 1 266'sının Rum ve

(10) Âşıkpaşazade, Âşıkpaşaoğlu Tarihi, Haz.: H. Nihal Atsız, İstanbul 1992. Ayrıca, geniş bilgi için bkz., Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*.

(11) Mücteba İlgürel, "Balıkesir", İA, C. V, TDV Yayını, İstanbul 1992, s. 12-14.

1941'inin Ermeni olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, bölgede bulunan gayrimüslim nüfusun bulunmasını da daha çok ticarî faaliyetlerin yaygınlaştırılmasına bağlamışlardır¹².

Gerçi Sayın İlgürel, başka bir makalesinde de Balıkesir'e gelen Ermenilerin geliş nedenlerini Celâli isyanlarına bağlamakta ve bahse konu isyanlar sırasında zarar gören halkın yer ve yurtlarını terk etmeleri üzerine devletin onları daha güvenli yerlere yerleştirme ihtiyacını duyması ve bu maksatla da Orta Anadolu'da bulunan Ermenilerin bir kısmının Balıkesir'e yerleştirildiği görüşünü belirtmektedir¹².

Osmanlı döneminde Fatih, İstanbul'u fethettikten sonra İç Anadolu'dan bir miktar Ermeni nüfusu yeni başkente getirerek Samsatya'ya yerleştirmiş ve 1461'de Yovakim'i de Anadolu ve Yunanistan'daki Ermenilere Patrik tayin etmiştir. XVI. yüzyılda, bu göç ve yerleşmelerin neticesi olarak çoğu doğuda olmak üzere Anadolu'nun muhtelif şehirlerinde az veya çok sayıda Ermeni nüfusun varlığı tapu tahrir defterlerinden de anlaşılmaktadır. 1530 ve daha sonraki tarihlere ait bu kayıtlara göre Ermeni nüfusun bulunduğu başlıca şehirler şunlardır: Amid (Diyarbakır), Arapkir, Bayburt, Çemişgezek, Çüngüş, Çermik, Divriği, Harput, Hısn-ı Keyfâ (Hasankeyf), İspir, Kayseri, Kütahya, Maraş, Mardin, Nusaybin, Urfa, Siirt, Sis (Kozan), Sivas, Tokat ve Trabzon¹³.

1530 yılı tahrir defterine göre, Bursa vb. gibi bazı şehirlerde belli sayıda Ermeni nüfus bulunmasına karşılık¹⁴ Karesi sancağının merkezi Balıkesir kazasında hiçbir Hıristiyan olmayıp, sadece elli-altmış kişilik bir Yahudi topluluğunun bulunduğu¹⁵, kaydedilmektedir. Daha önce bu bölgenin yerli halkı olmalarına rağmen şehirde hiçbir Hıristiyan nüfusun olmaması, zaman zaman meydana gelen göçlere bağlanabileceği gibi; şehrin eski yerinin şimdiki yerinden 25 km. uzakta, Kepsut civarında olması ve bugünkü Balıkesir'in Karesi Beyliği zamanında Türkler tarafından kurulmuş olmasıyla da¹⁶ ilgili olabilir.

Ermenilerin XVII. yüzyıl başında Balıkesir'e gelişleri, buradaki diğer nüfusla ve devlet idaresiyle olan ilişkileri, ticarî hayatları, dinî yaşantıları vb. gibi konularla ilgili bazı bilgileri Balıkesir şer'îye sicillerinden tespit etmek ve izlemek mümkündür¹⁷:

Ermenilerin Balıkesir'e XVII. yüzyılın başlarında geldikleri ve iskân edilmeye başlandıkları, bu yüzyıla ait bir belgeden anlaşılmaktadır¹⁸. Belgede sadece zımmî tabiri geçmekte olup, doğrudan Ermenilerden bahsedilmemektedir. Ancak, bu tarihte Balıkesir'de başka Hıristiyan nüfusun bulunmaması ve müteakip belgelerde ise Ermeni taifesi tabirinin kullanılmasından bunların, Ermeni göçmenler olduğu anlaşılmaktadır.

Bu belgede, Müslümanlardan ve zımmîlerden çoğul olarak bahsetmesi, Ermenilerin Balıkesir'e toplu olarak geldiklerinden olmalıdır. Bir başka belgede ise, kaçak olarak kilise ihdas ettikleri bir evde yakalanan Ermenilerden, kadın ve erkek olmak üzere yüzden fazla olduklarından¹⁹ bahsediliyor olması, onların yaklaşık yüz aile civarında olduklarını göstermektedir. Yine zaman zaman onlarla ilgili olarak meydana gelen olaylar nedeniyle belgelere yansıyan kayıtlar da bu rakamı doğrular niteliktedir. XVII. yüzyılda şehrin nüfusu ise yaklaşık 7500-8000²⁰ veya

(12) İlgürel, "Balıkesir, s. 12-14.

(13) İlgürel, "Celali İsyanları", İA, C. VII, İstanbul 1993, s. 252-257.

(14) Nejat Göyünç, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler", Türkler, C. X, Ankara 2002, s. 237-238

(15) Sezai Sevim, "Güney Marmara Bölgesindeki Ermeniler'in Nüfus, İdarî ve Mali Durumları", Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri, Editör Saime Yüceer, Bursa 2000, s. 47.

(16) Sezai Sevim XVI. Yüzyılda Karesi Sancağı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi S.B. Enstitüsü, Ankara 1993, s.207.

(17) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Karesi Vilayet Tarihçesi, İstanbul 1341, s. 50

(18) Abdülmecit Mutaf, "Balıkesir'de İskân edilen Ermenilerin yönetim ve Müslüman Halkla İlişkileri", C.B.Ü.S.B.E. (2003), Manisa 2003, C.I, Sayı 1, s.71-80.

(19) "Zeyd ve Amr ve Bekir müslimin zımmî taifesinden bazı kimesneleri avluları dahilinde iskân idüb ekser evkâtte kendileri huzür ve gayblarında mezkûrin zımmiler bazı havâyic isâl etmek namına mezbûrinin zevcatı üzerlerine dâhil olup muttali' olmaları meşrû'an caiz olur mu beyan buyrulup... El-Cevap: Olmaz, münkirât-ı müteşenni'adan olup men'i lâzımdır. Allahü a'lem. Balıkesir Şer'îye Sicilleri (BŞS), Defter No: 693, s.1, Belge No: 1. Bu belge bir fetvadır. Ancak, bunun öncesinde kadiya ait karar ihtiva eden bir i'lam olması gerekirken, bu sayfa muhtemelen kaybolduğu için burada yer almamaktadır.

(20) ...rical ve nisâ cemiyet idüb hala şimdi yine yüzden ziyade keferetâifesi cem' olmuşlardır... BŞS, Defter No: 697, s. 35a , Belge No: 1.

8122'dir²¹. Buna vergi mükellefi olmadıkları için sayıma dâhil edilmeyenler de ilâve edildiğinde bu rakam ortalama olarak 10000 civarındadır. Balıkesir'e gelen Ermenilerin hepsi aynı yerden olmayıp, çoğunun İran taraflarından gelen Ermeniler²² olduğu belirtilmektedir. Balıkesir'e yerleşen Ermenilerin; Safevî Hükümdarı Şah Abbas'ın Erzurum, Van, Malazgirt bölgelerinden İran'a götürdüğü 23000 ve yine aynı yörelerle Revan'dan İran'a göçe zorladığı 400000 Ermeni ailesinden olmaları kuvvetle muhtemeldir. Bunların dışında ayrıca, Harput sancağının Çüngüş kazasından²³ ve Sivas'tan da²⁴ gelenlerin olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar da XVI. Yüzyıl sonları ile XVII. yüzyılda meydana gelen Celâlî isyanları esnasında yaşamakta oldukları Doğu Anadolu bölgesini terk edip İstanbul, Tekirdağ ve Batı Anadolu kentlerine yerleşen Ermeni ailelerden²⁵ olmalıdır²⁶.

Çoğunun aile olduğu anlaşılan bu göçmenler arasında; kadınlar, küçük çocuklar, zanaatkarlar ve hatta papazlar dahi bulunmaktadır. Yanlarında çok fazla eşya getiremedikleri için, ihtiyaçlarını gidermek amacıyla Müslüman ailelere müracaat ettikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca; terekesi sicile kaydedilen Ermeni Babacan'ın mal varlığının bir köle ve cariye ile bohça, peştamal, kuşak, velense ve bir kilim gibi birkaç parça eşyadan ibaret olması da bunu doğrulamaktadır.

Ermenilerin bir kısmı Evans, Anderye, Kirker, Mardos, Yorgi, Yani, Menol, Nikola, Yagop, Nevros, Pabak, Yasef, Haçok, Artan, Ovans, Abraham, Nehros, Bogas, Eriki, Nikros, Argo, İsrail, David, Gregos ve Hoça gibi kendi kültürlerine ait isimler taşımaktadır. Ancak bir kısmının ise, Murat, Timur, Derman, Karagöz, Melikşah, Bali, Bayram, Altun, Hızır, Arslan, Derviş, Babacan, Durmuş ve Oruç gibi Türkçe isimler taşıdıkları görülmektedir. Bunlarda en çok kullanılanı ise Murat'tır. Kadınlar da yine Margerit, Hüma, Erfendel ve Sare gibi isimlerin yanında Nazlı, Sultan, Meryem, Şehri gibi Türkçe veya Türklerin de kullandıkları bazı isimler kullanmışlardır. Oldukça tartışmalı bir konu

olan bu Türkçe adlar meselesi, kültürel bir etkileşimin neticesi olarak bunların Türkleşmiş Hıristiyanlar olabileceği fikrini akla getirmektedir.

Balıkesir'e geldiklerinde evlerde kiracı olarak ikâmet eden Ermeniler daha sonraları farklı mahallelerde kendilerine ev satın almaya başlamışlardır. Osmanlı şehirlerinde gayrimüslimlerin genellikle aynı mahallede oturmaları uygulamasının burada uzunca bir süre tam uygulanmadığı görülmektedir: 1617 yılında Ermeni Arslan, Martlı mahallesinde Mehmed Bey'den²⁷; 1621 yılında Argo, Mirzabey mahallesinde İsmihan adlı kadından bir ev satın almıştır²⁸. 1622 yılında Ermeni Bali, Eski Kuyumcular mahallesinde²⁹, Yani ise Karaoğlan mahallesinde oturmaktadır³⁰. Ancak 1667 tarihinde artık Ermenilerin Ali Fakih mahallesinde (bugünkü Dumlupınar mahallesi dâhilinde) toplanmaya başladıkları, burada bir evi kaçak olarak kilise haline getirmelerinden anlaşılmaktadır³¹. Nitekim Ermeniler muhtelif mahallelerde Müslümanlarla karışık olarak oturmakla beraber bu mahalle, Balıkesir'de gayrimüslimlerin oturdukları mahalle olarak bilinmektedir³².

Geçimlerini sağlamak üzere daha ziyade zenaata yönelen Ermeniler; duvar ustalığı³³, terzilik³⁴, ekmekçilik³⁵, çerçilik³⁶ gibi

(21) İlgürel, "Balıkesir", s.14.

(22) Suraiya Faroqhi, Osmanlıda Kentler ve Kentliler, İstanbul 1993, s.377.

(23) ...ekserisi acem keferisi... BŞS, Defter No: 697, s. 35a, Belge No: 1.

(24) BŞS, Defter No: 701, s.36b, Belge No: 1.

(25) BŞS Defter No: 693, s. 216, Belge No: 4.

(26) İlgürel, "Celali İsyancılar", s.252-257.

(27) Mutaf, a.g.m., s.71-80

(28) BŞS, Defter No: 695, s. 51, Belge No: 3

(29) BŞS, Defter No: 698, s. 55a, Belge No: 1

(30) BŞS, Defter No: 697, s. 71b, Belge No: 2

(31) BŞS, Defter No: 699, s. 44b, Belge No: 2

(32) BŞS, Defter No: 697, s. 35a, Belge No: 1

(33) 1845 tarihli nüfus sayımına göre de Ermeniler; Ali Fakih, Karaoğlan, Yenice, Eskikuyumcular, Börekçiler, Martlı ve Kasaplar mahallelerinde karışık olarak oturuyorlarsa da; Ali Fakih mahallesinde sadece 1 hane Müslüman, geri kalan 50 hane Ermeni, 13 hanede Rum nüfustur. Bkz. Tacettin Akkuş, Tanzimat başlarında Balıkesir kazası (1840-1845), Balıkesir 2001, s. 23.

(34) Yani veled Nikola nam zımmî Ali bin Yahya nam kimesnenin bir bahçe duvarını yapmaya kavlettim dediği... BŞS, Defter No: 693, s. 197, Belge No: 3.

(35) Zımmî terzi Gülbek... BŞS, Defter No: 694, s. 100a, Belge No: 2, ... Ermeni terzi Murat..., BŞS, Defter No: 690, s. 100a, Belge No: 4.

(36) Ermeni'den Müslüman olan Mustafa bin Abdullah nam Kimesne ekmekçilikten hüsün-i ihtiyari ile fahri olduğu..., BŞS, Defter No: 694, s. 126b, Belge No: 1.

mesleklerin yanında, yağhane işletmesi³⁷ ve yağ ticaretiyle de³⁸ meşgul olmaktadır. Köylerde kocasıyla birlikte ticaret yapan Sultan adlı kadından başka, Sare adlı Ermeni kadının mesleğinden Dellale olarak bahsedilmesinden³⁹, kadınların ve hatta çocukların da çalışarak⁴⁰ aile bütçesine katkıda buldukları anlaşılıyor. Ayrıca sicillerdeki bazı alacak-borç davalarıyla borç senetlerinden, Ermenilerin ticaretle de uğraştıklarını anlamak mümkündür. İlk zamanlarda Ermenilerin ticarî ilişki içerisinde buldukları bazı kişilerin baba adlarının, sonradan Müslüman olanlar için kullanılan Abdullah olması, daha önceden ihtida etmiş olan gayrimüslimlerin, onlara sahip çıkmış olabileceklerini akla getirmektedir⁴¹. Ancak bunun yanında Ermenilerin Müslüman halk ile ortak iş kurdukları⁴², ticaret yaptıkları⁴³, ev⁴⁴ ve hayvan⁴⁵ alım-satımında buldukları ve birbirlerine borç para verdikleri de⁴⁶ çok sayıdaki belgede görülmektedir.

Ermenilerle Müslüman halk arasında komşuluk ilişkilerinde de anlamlı yakınlıklar meydana gelmiştir. Şehre yeni gelmiş olan ve barınacak yeri dahi bulunmayan göçmenleri Balıkesir halkı kendi avluları içerisindeki evlerinde iskân etmişlerdir. Ancak, Müslüman ailenin aile mahremiyeti, onların hareketlerini kısıtlayacak olmasından bu iskân, bir fedakârlık sayılabilir. Bu şekilde iskânın yanında, Müslüman ahalinin yeni komşularının bazı zarurî ihtiyaçlarını karşıladıkları anlaşılmaktadır. Ancak, kiracı olan gayrimüslim erkeklerin ev sahibi olan Müslüman ailelerin evlerine kadar gelip onların hanımlarını görmeleri, dinî açıdan mahremiyet problemini ortaya çıkarmış ve konu mahkemeye, fetva makamına intikal ederek kayıtlara girmiştir. Mahallelerde karışık vaziyette oturan ve dinleri farklı olan bu iki toplumun, bir Osmanlı mahallesinde kurulu bulunan belli bir sistem⁴⁷ içerisinde bir arada nasıl yaşadıklarını, birbirleriyle nasıl bir komşuluk ilişkisi içerisinde olduklarını şu örnek olay, daha bariz bir şekilde ifade etmektedir:

Karaoğlan mahallesinin imamı ve mahallenin ileri gelenlerinden bir grup ahali mahkemeye gelerek, mahallede oturan Ermeni Yani'nin, karısı Erfendel'i (?) sürekli suçsuz yere dövüp, bıçak çekip öldürmekle tehdit ettiğini bildirip şikâyette bulunurlar. Yani; 'yemek pişirmediği için dövdüğünü söyler. Mahalleli ise 'elinde bıçak ile hanımının üzerine birkaç defa hücum ettiğini, kendisi defalarca uyarıldığı halde dinlemediğini ve artık onun mahallede durmasını istemediklerini' ifade ederler. Karısının da bu ifadeyi doğrulaması üzerine- belgede yer almamakla birlikte muhtemelen- Yani mahalleden sürülür. Ancak bu defa evsiz ve eşsiz kalan Erfendel, yeni bir yer buluncaya kadar geçici olarak barınması için, evinde kalmak üzere mahkemece mahalle imamına emanet edilir⁴⁸.

Balıkesir'deki Ermeni halk arasında zaman zaman ihtida olayları da gerçekleşmekteydi. Hızır adlı genç Ermeninin yaptığı gibi⁴⁹ ihtida etmek isteyen gayrimüslimler kendilerine hiçbir zorlamada bulunulmadan, kadı huzuruna gelip oradaki mecliste kelime-i şahadet getirir ve Müslüman olur. Daha sonra ismi değiştirilir ve kişi onore edilmek üzere kendisine İslâm büyüklerinden birinin

- (37) ... Ermeni avratı Sultan ve Zevci ile ticaret idüp karye karye gezerlerken... BŞS, Defter No: 694, s. 115a, Belge No: 2.
- (38) Derviş nam Ermeni yağcı ıyd-ı şerife ve Artan ve Karagöz nam Ermeniler ıyd-ı şerife seksen desti yağ bulmaya... ahid verildiği... BŞS, Defter No: 694, s. 100a, Belge No: 1.
- (39) ...Dellale Ermeni karısı sare bint hoçak... BŞS, Defter No: 694, s. 100a, Belge No: 1
- (40) Mustafa bin Abdullah... Tiyaskot(?) nam Ermeni oğlanını 5 ayda 700 akçeye icareye tutmuştum... BŞS, Defter No: 693, s. 217, Belge No: 3.
- (41) BŞS, Defter No: 693, s. 217, Belge No: 3. ... Nevruz veled derviş nam Ermeni... Mustafa bin Abdullah'a beş aded kamil gurusu deynim vardır... BŞS, Defter No: 693, s. 189, Belge No: 7. Oldurki Mehmet bin Abdullah... Dellale... Sare'den 700 akçeye bir kırmızı alaca kaftan verip... BŞS, Defter No: 694, s.98b, Belge No: 6.
- (42) Ermeni Murat... Mustafa ile bundan akdem... yağhane işleyüb... BŞS, Defter No: 697, s.15b, Belge No: 1.
- (43) BŞS, Defter No: 694/115a, Belge No: 2.
- (44) BŞS, Defter No: 695, s.51, Belge No: 3; Defter No: 698, s.55a, Belge No: 1.
- (45) BŞS, Defter No: 694, s.115a, Belge No: 8.
- (46) Ermeni Abraham... dava edip bundan akdem mezbur Bektaş ile şeriki Aksam Nasuh nam kimselere dört bin akçe verip... BŞS, Defter No: 696, s.10a, Belge No: 1.
- (47) Osmanlı mahallesindeki sistem ve düzen için bkz. Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", Osmanlı Araştırmaları IV, İstanbul 1984, s.69-78.
- (48) BŞS, Defter No: 694, s.44b, Belge No: 2, 3, 4, 5, 6.
- (49) Hızır adlı emred Ermenin ihtida ettiği... BŞS, Defter No: 695, s.56, Belge No: 4.

adı verilirdi⁵⁰. Daha çok Ramazan ayında vuku bulan bu ihtida hareketleri defterlere kaydedilmiştir. Genellikle, kelime-i şahâdet getirerek İslâm dinine giren mühtedinin⁵¹ eski ve yeni adı deftere kaydedilmiş ve bunlar hem defterlere yazılmış hem de durum mülki amirler aracılığıyla devlet erkânına ve kiliselere bildirilmiştir. Bunlara her hangi bir baskının yapıp yapılmadığının anlaşılması amacıyla mühtedilerin sorgulamalarından yapıldıktan sonra isimlendirme ve dinî merasim gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, ihtida eden kişilere Müslüman esnaf tarafından hediyeler verilmiştir⁵². Bu arada sadece Ermeniler ihtida etmemiş ve diğer Hıristiyan unsurdan da ihtida edenler olmuştur.

Bismillahirrahmanirrahim, an asıl Rodos ceziresinde Karnis kasabasından olub Balıkesri mahkemesinde batıl dinden teberî idüb Dîn-i Muhammedî'yi kabul idüb şeref-i İslâmla müşerref olan Yorgi nam şâb emredin bi-inayeti'llahi Te'âlâ ve bi hidâyet-i Rabbi'l-Âlemîn İslâmı ba'de'l-kabûl İsm-i Muhammed tesmiye olunduğu iş bu mahalle kayd ve şerh verildi. Hurrîre fî tarihi sene 1199, 9 Recep yevm-i Çıharşenbe⁵³.

Ermeni kadınlardan da Müslüman olanlar vardı⁵⁴. Onlar da yine aynı şekilde isimler alırlardı⁵⁵. Ancak özellikle de evli kadınlar için ihtida etmenin ayrı bir durumu vardı, çünkü Müslüman bir kadın gayrimüslimle evlenemezdi ve eğer evli ise ihtida sonrası boşanmış olurdu. Belki de bu sebepten dolayı Çüngüş'ten göçen ailenin yaptığı gibi bazıları ailece ihtida ediyorlardı⁵⁶. Bazen ise, -Mehmed'in hanımı Ermeni Sultan gibi- kadın sonradan Müslüman oluyordu⁵⁷.

Osmanlı Padişahları Hıristiyan ve Yahudi nüfusu Müslümanlaştırmak için planlı çabalara girişmemişlerdi⁵⁸. Yine de reaya açısından Müslüman olmanın, cizyeden muaf olmak gibi cazip tarafları olsa da⁵⁹, bir arada yaşamanın meydana getirdiği etkileşimin de ihtida üzerinde büyük bir etkisinin olduğunu şu olaydan çıkarmak mümkündür:

Ermeni Mardos adlı zımmînin öz oğlu olan Oruç, Kadıya gelip; 'babam beni Müslüman olma diye bağladı, fakat ben kaçtım geldim ve Müslüman oldum' demiş, mahkemece gencin bülûğ çağını idrak ettiği tahkikat sonrası anlaşılınca mecliste şehadet getirerek Müslüman olmuştur⁶⁰.

Ermeni cemaatinin devletle olan ilişkilerinde ise, ilk zamanlarda kilise konusunda bir problem yaşandığı görülüyor. Balıkesir'de ibadet edebilecekleri bir mabetleri bulunmayan Ermeniler, kilisenin açılabilmesi veya onarılabilmesi için alınması şart olan izin ve fetvayı almadan, 1622 yılında Eski Kuyumcular mahallesinde bir evi kaçak olarak kilise haline getirip gizlice ibadet ederken yakalanmışlardır. Hatta yakalananlar içinden bir Ermeninin; ...bu zamanda fetvâ-yı şerife tutulmaz... şeklindeki ifadesi de kayıtlara geçirilmiştir⁶¹. Ancak aradan yaklaşık kırk sene geçmesine rağmen Ermeniler herhalde izin ve fetva almamakta ısrar etmiş olacaklar ki, 1667 yılında, bu defa Ali Fakih mahallesinde bir evde kaçak olarak gizlice ibadet ederken yakalanmışlar; bu hareketlerinden dolayı ise

(50) Ermeni'den Müslüman olan Mustafa bin Abdullah nam Kimesne'nin ekmekçilikten fahri olduğu... BŞS, Defter No: 694, s.126b, Belge No: 1.

(51) İhtida eden birisinin; 15 yıldır Müslüman oldum, pekmez eyledim, şıra içtim demesi... BŞS, Defter No: 696, s. 8b, ...Aynı kişinin, Badehu bir iki desti kaynatmadım şaraplığa alkoydum deyü ikrarı... BŞS, Defter No: 696, s. 8b, Belge No: 3.

(52) Ve mine's-Şürûti'lleti hurrîre, ez kadim İslâmlâ gelenlere Balıkesirinde her esnafın nevbet ile donanmaları olup bu def'a nevbet pabuccı esnafının olmağla cümle ahali iltimaslarıyla esnaf mezkurunun ekît başları İbrahim başaya tembih olunduğu kayd olundu. Hurrîre fî tarihi sene 1199, 9 Recep yevm-i çıharşenbe, BŞS, Defter No: 796, s.4b, Belge No: 3.

(53) BŞS, Defter No: 796, s.4b, Belge No: 2; Tâife-i Urumdan Sadistos'un ihtidası... BŞS, Defter No: 697 s.98a, Belge No: 9.

(54) İhtida eden Ayşe'nin kocası Abraham'ı kendisinde olan esbab bahasından ibrası... BŞS, Defter No: 694, s.64b, Belge No: 1.

(55) Ermeni Sare'nin ihtidası hakkında. BŞS, Defter No: 697, s.98a, Belge No: 8.

(56) BŞS, Defter No: 701, s.36b, Belge No:3.

(57) Mehmed'in hanımı Ermeni Sultan'ın Müslüman olduğunun şahidlerle ikrarı... BŞS, Defter No: 694, s.83b, Belge No: 1; Ayşe'nin çocuğu ile birlikte Müslüman olduğu... BŞS, Defter No: 697, s.50b, Belge No: 2.

(58) Ermeni Madros'un oğlu olup Müslüman olmasının diye baskı yapan babasından kaçan Oruç'un İslâm'a girmesi... BŞS, Defter No: 693, s.179, Belge No:2.; Ramazan bin Abdullah'ın mecliste şahadet getirerek İslâm Dini'ne girmesi... BŞS, Defter No: 693, s.177, Belge No: 1.

(59) Birkaç Ermeni'nin 1yd-ı şerifte 80'er desti yağ bulmaya, Müslüman olmak üzere yemin vererek taahhütte bulunmaları... BŞS, Defter No:694, si 115b, Belge No: 2. BŞS, Defter No:693, s.179, Belge No: 2.

(60) BŞS, Defter No:697, s.71b, Belge No: 2, 3.

(61) BŞS, Defter No:697, s. 35a, Belge No: 1.

bir daha yapmamaları doğrultusunda mahkemece uyarılmışlardır⁶². Bu arada, gayrimüslimlerin evlerinde ibadet edip İncil okumalarına hiçbir mani yoktu. Hatta bir Ermeninin bu konuda kendilerine baskı yapanları İstanbul'a şikâyet etmesi üzerine, Balıkesir kadısına uyarıcı bir ferman gönderilmiştir⁶³. Onlara İslâm Hukuku'nca da tanınmış bir hak olan ibadet hürriyeti meselesinin çözüme kavuşturulduğunu ve bu olaydan hemen sonra bir kiliseye sahip olduklarını, 1673 tarihli, Ermenilerin kiliselerinin tamirine izin verildiğine dair⁶⁴ kayıtlardan anlıyoruz. Bir yıl sonra ise aynı kilisenin bu defa çatı tamiri için izin verilmiştir⁶⁵.

Gayrimüslimlerin kendi aralarındaki davalarda kendi şer'î hukuklarını uygulama hakkı olduğu halde, onlar bazen Balıkesir şer'îye mahkemesine müracaat etmişler ve Müslüman Kadı'lar bu davalarını İslâm Hukuku'na göre halletmişlerdir: Ermeni Pabok vekil tayin ettiği Murat aracılığıyla karısı Cevher'i boşamış ve bunu mahkeme sicillerine kaydettirmiştir⁶⁶.

Bundan başka; ticaret, miras gibi davalarda da Ermenilerin çoğu zaman Balıkesir kadısına müracaat etmektedirler:

Ermeni Murat, kendisine borcu olan dört bin akçeyi istediği halde vermemesi sebebiyle Abraham'ı şikâyet eder ancak o inkâr eder. Bu tür davalarda gerektiğinde gayrimüslimlere kendi dinleri üzerine yemin ettirildiği için İncil üzerine yemin eden Abraham davayı kazanır⁶⁷.

Hüma adlı kadın ise, vekili olan kocası Derman aracılığıyla, ölen kızından kalan mallarını vermeyen eski damadının karısı Şehri'yi dava etmiş ve kazanmıştır⁶⁸.

Ayrıca Ermenilerin kefalet seneti⁶⁹, borç ikrarı⁷⁰, ev alım-satımı⁷¹ gibi hukukî işlemlerin kaydı için de Osmanlı mahkemelerini kullandıkları görülmektedir.

Balıkesir'deki mahallî mahkemede şikâyetlerinin gereğini yaptırılmayan Erme-

niler, diğer Müslüman tebaa gibi Payitaht'a müracaatta bulunma haklarını da kullanmışlardır. Balıkesir'deki güvenlik kuvvetlerinin (ehl-i örf tâifesi) baskısına maruz kalıp kendilerinden haksız yere para istemeleri üzerine Dersaadet'e arzuhal yazan Ermeni taifesinin davası haklı bulunmuş ve mağduriyetlerinin giderilmesi doğrultusunda kadıya emr-i şerif gönderilmiştir⁷².

Ermeni taifesinden bazıları ise zaman zaman asayişle ilgili olaylara da karışıp mahkeme davalarına konu olmuşlardır: İsrail adlı Ermeni, diğer iki Ermeni tarafından yaralanmış⁷³, eniştesi Sosto ile zina yapıp yakalanan Sare ise mahkemede suçunu itiraf etmiştir⁷⁴. Ali Fakih mahallesinden Mehmed ise sarhoş haldeki Ermeni Bogos tarafından hem hakarete uğramış hem de dövülmüştür⁷⁵. Ermeni Murat adlı genç, Yusuf'un evine zina amacıyla girince yakalanmıştır⁷⁶. Ancak hakaret ve namus gibi hassas bu iki olayda da Balıkesirliler suçlu Ermenileri kendileri cezalandırma ya kalkışmamışlar; şuurlu bir vatandaş olarak kadı tarafından kendilerine karşı eşit davranılmış ve mer'î hukukun gereği tatbik edilmiştir.

Netice olarak; XVII. yüzyıl başlarında Balıkesir'e gelip yerleşen Ermeni nüfusla yerli halk arasında olumsuz bir olay yaşanmadığı gibi; bilakis, kendilerine olabildiğince yardımcı olunmuştur. Devlet ve idareciler tara-

(62) Kamil Su, XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Balıkesir Şehir Hayatı, İstanbul 1937, s. 100.

(63) Ermeni kilisesi tamirine dair: BŞS, Defter No:703, s. 70b (9b), Belge No: 4

(64) Ermeni kilisesinin tamir izni ve buna ait iki fetva: BŞS, Defter No: 703, s. 60a (1), Belge No: 1,3. ...Medine-i Balıkesir'i'de sakin Ermeni taifesinin âyin-i bâtilaları üzere mabedhaneleri olan kadim keniseleri sakfının mürür-i eyyâm ile bazı yerleri harab olub... BŞS, Defter No:703, s. 5a, Belge No: 3.

(65) BŞS, Defter No:703, s. 5a, Belge No: 3.

(66) BŞS, Defter No:693, s.216, Belge No: 4.

(67) ...mezbûra bir akçe deynim yoktur deyu İncil'e yemin-i billahi te'alâ ittükden sonra... BŞS, Defter No:696, s.38b, Belge No: 2.

(68) BŞS, Defter No:696, s. 29b, Belge No: 1.

(69) BŞS, Defter No:693, s. 193, Belge No: 3.

(70) BŞS, Defter No:696, s. 38b, Belge No: 1.

(71) BŞS, Defter No:698, s. 55a, Belge No: 1.

(72) BŞS, Defter No:703, s. 70b(9b), Belge No: 4.

(73) BŞS, Defter No:698, s. 66a, Belge No: 2.

(74) BŞS, Defter No:702, s. 124a, Belge No: 3.

(75) BŞS, Defter No:696, s. 29b, Belge No: 2.

(76) BŞS, Defter No:698, s. 54b, Belge No: 10.

fından da zimmîlere mal mülk edinmede bir sınırlama getirilmemiş; onların güvenilir şekilde emlak vs. alıp satmalarına, ticaret yapmalarına izin verilmiş, kolaylık sağlanmıştır. Kendi din ve kültürlerini yaşamaları konusunda da bir sınırlandırma ve baskı olmadığı gibi, kanunlara uymak şartıyla ibadethane sahibi de olabilmelerine mani olunmamıştır. Zimmîler, kendi aralarındaki davaları bile çözümlenmek amacıyla Balıkesir şer'î mahkemesine müracaat etmişler ve bir kısım meselelerini İslâm Hukuku'na göre çözümlenmişlerdir. Kadılar da kendilerine taraflı davranmamış ve haklarını yememişlerdir. Dil, din, ırk, kültür farklılıklarına rağmen, edinilen bu bir arada yaşama tecrübesi sayesinde Ermenilerle Müslümanların birlikteliklerini uzun yıllar sürdürdüklerini 1906 yılında Balıkesir vilâyetinde hâlâ 2 574 Ermeni nüfusun bulunması da⁷⁷ göstermektedir.

10

Netice olarak; yaklaşık 300 yıl Balıkesir ve civarlarında Osmanlı Devleti'nin tebasası olarak sakin ve huzurlu bir şekilde birlikte yaşamının en güzel örneğini vermiş olan Türkler ve Ermeniler, insan tabiatının gereği olarak bir birleriyle çok yönlü münasebetlerde bulunmuşlardır. Zaman zaman, çeşitli konularda ayrılığa düşmüş olmalarını da yine insanın yaratılışında bulunan özelliklere bağlamakta yarar vardır. Ermeniler ve Türkler o kadar iç içe olmuşlar ki, sosyal ve iktisadî ilişkiler bakımından da bir birleriyle -diğer bölgelerde olduğu gibi- kaynaşmışlardır.

Eldeki belgelere ve bilhassa Balıkesir şer'îye sicillerine bakıldığında da bunun bariz örneklerini görmek mümkündür. Sadece mahkeme kayıtlarını değil, değişik birçok konuda muhtelif kayıtları da ihtiva eden bu kayıtların arasında dolaylı veya doğrudan tabii ki ihtida olaylarını da görmek mümkündür.

II. Bölüm

I.Bölümde değinildiği üzere, Balıkesir bölgesine gelen Ermeniler, Bizans'ın bölgeden çekilmesi ve daha sonra yıkılmasından

sonra da, önce Karesi Beyliği'nin ve daha sonra bölgeyi idaresine alan Osmanlı Devleti, bölgeye gereken değeri vermiştir. Osmanlı Devleti, bir sulh-sükûn dönemi yaşayıp, yaşatmış ve bütün teb'asına olduğu gibi, Ermenilere de çok müsamahalı davranmıştır. Osmanlı Devleti'nin zayıflaması ve yıkılma süresine girince, batılı devletler Osmanlı teb'asında Hıristiyan unsuru çeşitli vaatlerle kışkırtmaya başlamıştır.

Tarihin her döneminde, kendisi ile savaşanlara savaş sonrası çok müşfik davranan Türkler, Anadolu'da savaştığı Haçlılara ve savaşa katılan ve esir alınan Hıristiyan unsura çok yardımlarda bulunmuştur. II. Haçlı seferi sırasında, dindaşlarının zulmünden kaçan 3.000'den fazla gencin Türklere iltihak ettiği bilinmektedir. Fransız kiralının, bu sefer esnasında yanında bulunan Papazı Odon de Deuil, Haçlıların Müslüman olmasından endişe duyarak: Ey hıyanetten daha zalim olan merhamet! Müslümanlar Hıristiyanlara ekmek vererek dinlerini satın alıyorlardı Bununla beraber, Türkler onları Müslüman yapmak için bir zorlamada bulunmadılar, ifadesiyle dikkate şayan bir müşahedeyi belirtmeden edemez⁷⁸.

Aslında, Osmanlı idaresine girdiği XIV. Yüzyıldan itibaren Karesi Beyliği, Orhan Gazi zamanından itibaren, bilinen nüfusun tamamen Türkmen-Yörük guruplarının yerleşim sahası haline dönüşmüştür. Gerçi bölgede yerleşik bir hayat varsa da Türkler genellikle hayvancılıkla ve göçebe tarzı bir hayatı tercih etmişlerdir. Hatta, bu bölgelere gelip hayvancılıkla uğraşanlara Yörük-Türkmen, tarımla uğraşıp yerleşik hayatı tercih edenlere de Manav adı verilmiş ve durum günümüze kadar devam etmiştir.

Ermenilerin Balıkesir'e ne zaman ve nereden geldiklerine yukarıda değinmiştik. Hıristiyan unsurun ve Ermenilerin burada bulunma sebeplerinden birisini Rumeli fetih-

(77) Abdülmecit Mutaf, Salnamelerde Karesi Sancağı (1847-1922), Balıkesir 1995, s. 60.

(78) Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 185-186.

leri sırasında onların can emniyetinin sağlanması düşüncesi ve bunlar arasında az sayıda Ermeni'nin bulunabileceği belirtilmektedir⁷⁹.

Ayrılık rüzgarlarının esmeye başladığı XIX. Yüzyıldaki durumla ilgili olarak, Mücteba İlgürel'in DİA'de yazmış olduğu Balıkesir maddesinde, XIX. Yüzyıl sonlarındaki Balıkesir merkez ve dolayları nüfusunun 87.000 civarında olduğunu ve bunlar arasında 1.200 Rum nüfusunun yanında 2.500 Ermeni nüfusun bulunduğunu kaydetmektedir. İlgürel adı geçen maddede Batılı yazarların görüşlerine de yer vermiş ve onlardan Vital Cuinet'ye göre de XIX yüzyıl sonlarında şehrin nüfusunun 13.118 olduğunu, bunlardan 1.266'sının Rum ve 1.941'nin Ermeni olduğunu belirtmiştir. Yine, bölgede bulunan gayrimüslim nüfusun bulunmasını da daha çok ticarî faaliyetlerin yaygınlaştırılmasına bağlamışlardır⁸⁰.

Gerçi İlgürel başka bir makalesinde, Balıkesir'e gelen Ermenilerin geliş nedenlerini Celâli isyanlarına bağlamakta ve söz konusu isyanlar sırasında zarar gören halkın yer ve yurtlarını terk etmeleri üzerine devletin onları daha güvenli yerlere yerleştirme ihtiyacını duyması ve bu maksatla da Orta Anadolu'da bulunan Ermenilerin bir kısmının Balıkesir'e yerleştirildiği görüşünü belirtmektedir⁸¹.

Balıkesir'de yerleşen Ermenilerin Osmanlı teb'ası içerisinde en ilımlıları olup, asla olumsuz bir hadise yaşanmamıştır. Ermenilerin, Osmanlı Devleti'ne isyanlarının arkasında Rusya ve İngiltere'nin bulunduğu görülmektedir. 1839'daki Tanzimat Fermanı veya Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve hemen ardından 1856'da yayınlanan Islahat Fermanı ile, büyük devletlerin zorlamasıyla imzalanan Paris Antlaşması sonucunda Osmanlı tebası üzerinde koruyuculuk görevi üstlenen adı geçen devletler, bilhassa Ermenilerin isyan etmelerinde büyük roller oynamıştır. XVIII. Yüzyıldan itibaren Doğu ticaretinden yararlanmak isteyen Rusya Rusya Çarı Deli Petro Ermenilerden yararlanmayı kendi politikası için uygun görmüş ve onları himayesi altına

almayı amaçlamıştır. Diğer bir yaklaşımla, tabii ki bu durum Ruslarla aynı din ve mezhepten olan Ermenilerin de işine gelmekte idi. Aslında, Balkanlar'da Osmanlı Devleti ile kendi arasında tampon devletler kuran Rusya, haddi zatında Ermenileri de Osmanlı Devleti'nin doğu hududunda Ermenileri tampon olarak kullanmak istemiştir.

Bilindiği üzere, Batılı Devletlerin Osmanlı Devleti ve halkı üzerine devamlı kışkırtmalarda buldukları bir hakikattir. Girit adası ve isyanları da buna güzel bir örnektir. Burası 1828 yılında Osmanlı'dan tamamen ayrılmak durumunda kalmıştır⁸². Yine Mora adası da aynı şekilde İngiltere, Fransa ve Rusya'nın talepleri doğrultusunda, Osmanlı'dan ayrılmıştır⁸³. Bu bağlamda, ileride vuku bulacak olan Ermeni isyanlarının altındaki ana amaç, batılı devletlerin tarihlerinde var olan sömürgecilik anlayışına sahip olmalarından kaynaklanmaktadır. İngiltere, Fransa ve asıl çibanbaşı olan Rusya, Osmanlı topraklarında bağımsız bir Ermeni devleti kuduracaklar, bölgeyi veya yeni kurulan devleti rahatlıkla sömüreceklerdir⁸⁴.

Balıkesir'deki Ermeni nüfus hareketliliğinin altında yatan sebeplerden birisi de Mora ve Girit isyanlarından sonra bölgede bulunan bir kısım Rumların bahse konu yerlere gitmeleri ve onların yerlerine de Ermenilerin yerleştirilmesi olmuştur⁸⁵.

Balıkesir'de yaşayan gayr-i Müslimler ve bunlar arasındaki Ermenilerin durumu ve onların gerek Osmanlı teb'asından ve diğer gayr-i Müslimlerden farklı olmadıklarını anlamak mümkündür⁸⁶.

(79) İlgürel, a.g.m., s. 12-14.

(80) İlgürel, aynı yer.

(81) İlgürel, Celâli İsyânları, DİA VII, İstanbul 1993, s. 252-257.

(82) Geniş bilgi için, bkz. Cemal Tükin, Girit, DİA. XIV, İstanbul 1996, s. 85-93.

(83) Geniş bilgi için, bkz. Machiel Kiel-John Alexander, Mora, DİA, XXX, İstanbul 1996, s. 280-285.

(84) Yusuf Halaçoğlu, Etnik Yapısından Ermeni Meselesine Türkiye TARİH GELECEKTİR Evet, Türkün Türk'e Propandasını Yapıyoruz, İstanbul 2007, s. 94-95.

(85) Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Anılar Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Sânisî, İstanbul 1996, s. 31.

(86) Abdülmecit Mutaf, Salnamelere Göre Karesi (1847-1922), 2. Bası, S. 26.

Bandırma⁸⁹:

Yıl	G. Nüfus	Müslüman	Rum Katolik	Protestan Ermeni	Bulgar	Çeşitli
1890	32.827	23.878	3.804 -	3.320	904	-
1892	40.781	-	-	-	-	-
1900	52.715	40.695	5.876	4.628	1.309	-
1906	54.478	37.727	11.648	3.879	1635	-

Yıl	Müslüman	G. Müslim	Toplam
1887	?	?	280.773
1900	264.835	85.963	370.798
1903	?	?	428.200

Nüfus sayımının yapıldığı 1882'den 1903 yılına kadar bölgenin nüfusunun yaklaşık olarak 12.000 kişinin arttığı görülmektedir. 1903 sayımına göre, bölgenin demografik yapısı aşağıda gösterildiği gibidir⁸⁷.

Yer Adı	Nüfus
Balıkesir	125.740
Bandırma	54.478
Erdek	45.176
Gönen	34.885
Edremit	40.428
Burhaniye	23.529
Ayvalık	23.309
Sındırgı	27.998
Balya	52.689
TOPLAM	428.200

Yine aynı yıla ait salnameye göre gayrimüslim nüfusun dağılımı şöyle gösterilmektedir⁸⁸.

	Rum	Ermeni	Katolik	Protestan	Bulgar	Yahudi
Balıkesir	1.432	2.408	3	-	-	-
Bandırma	5.876	4.628	208	-	1.309	-
Erdek	32.671	7	-	-	-	339
Edremit	6.603	13	-	-	-	12
Burhaniye	2.399	-	-	-	-	-
Ayvalık	21.510	-	-	-	-	-
Bigadiç	7	-	-	-	-	-
Sındırgı	906	-	-	-	-	-
Gönen	2.099	22	-	-	7	8
Balya	1.118	-	-	-	2.365	-
TOPLAM	74.631	7.081	211	-	3.681	359

Balıkesir'de de tam bir serbestlik içerisinde yaşayan Ermeniler, dinî teşkilat olarak Bandırma Patrikliği'ne bağlıydılar. 1881 senesinden sonra ise Balıkesir-Bandırma Patrikliği adı altında birleşmiş olan teşkilata bağlanmışlar ve bir murahhas tarafından yönetilmişlerdir.

1887'deki nüfus sayımı neticesinde 87.218 olan Balıkesir ve civarı nüfusu, 1890'da salnamelere göre 107.729 olarak gösterilmektedir. 1906 nüfus sayımına göre ise nüfus şöyledir:

Erkek	Kadın	Rum	Ermeni	TOPLAM
64.133	61.607	1.556	2.574	125.740

Balıkesir merkez nüfusunun ise, 30.492'dir. Bu nüfus içerisinde kadın-erkek 30.258 kişinin Müslüman ve ayrıca 234 gayri-Türk Müslüman bulunmaktadır. Yine merkezde, yerli-yabancı Rum olarak 1.241 kişi ile 1.874 yerli ve yabancı Ermeni nüfusa tesadüf edilmektedir.

İçerisinde Ermeni nüfus olan ilçeleri tek tek ele aldığımız zaman ise karşımıza tablolardaki değerler çıkmaktadır:

Edremit⁹⁰:

Yıl	Genel Nüfus	Rum	Kipti	Ermeni	Yahudi	Yabancı
1887	30.743	5.350	379	-	5	-
1890	31.293	5.499	-	-	5	194
1900	36.711	6.603	-	13	12	-
1907	40.426	-	-	-	-	-

Erdek⁹¹:

Yıl	Genel Nüfus	Rum	Ermeni	Yahudi
1887	34.617	-	-	-
1890	29.781	25.618	705	245
1892	32.528	-	-	-
1900	36.487	32.671	7	339
1906	45.176	-	-	-

Gömeç (Emrudâbâd-Enrudili)⁹²:

Yıl	Genel Nüfus	Rum	Ermeni
1887	3.787	393	-
1907	5.091	889	26

(87) Mutaf, a.g.e., s. 27.

(88) Hüdavendigar Vilâyeti Salnâme-i Resmisi 1325 (1907-1908) Senne-i Hicriyyeye Mahsus, Bursa Vilâyet Matbaası, s. 68; Mutaf, Salnamelerde..., 2. Bs., s. 28.

(89) Mutaf, Salnameler, 83.

(90) Mutaf, Salnameler, s. 98.

(91) Mutaf a.g.e., s.102-103.

(92) Mutaf a.g.e., s. 131

Edincik (İdincik)⁹³:

Yıl	Genel Nüfus	Rum	Ermeni	Bulgar	Kazak	Değişik
1887	7.100	246	804	64	-	105
1907	7.919	329	781	-	-	105

Ayrıca, *Annuaire Oriental, Commerce, Industrie, Administration, Magistrature* ... isimli yıllığa göre ise Balıkesir ve civarlarında Ermeni nüfusuna dair verilen bilgiler aşağıda olduğu gibidir. Ancak bu ticaret yılığı 1880'lerden başlayarak 1912 yılına kadar olan bazı bilgiler içermektedir. Yani, yıllığın basılmış olduğu 1913 yılında zaten Balkanlardaki bazı yerler Osmanlı'nın elinden çıkmıştı. Buna göre; Karesi Sancağında 36.665 nüfus görülmekte ve bunlardan 32.500'ü Türk, 1.536'sı Rum ve 2.574'nün de Ermeni olduğu kayda geçmiştir⁹⁴. Yine adı geçen yıllığın kaydına göre Edremit'te de nüfus hareketliliği görülmekte ise de 14.000'lik nüfus içerisinde herhangi bir sınıflandırmaya gidilmemiştir⁹⁵. Yukarıda verilen Edremit örneğini Bandırma (Panderma) Kazası için de söylemek mümkündür. 20.000'lik nüfus içerisinde Ermeni nüfus belirtilmemekle beraber, 2 Ermeni kilisesinin var olduğu kaydedilmiştir⁹⁶.

Bütün bu anlatılanlardan sonra, kayıtlardan daha çok XVII. Yüzyıldan itibaren görmeye başladığımız Balıkesir'deki Ermeni nüfus, uzun yıllar huzurlu ve mutlu bir şekilde yaşamışlar, hatta zaman zaman Müslümanlaşanlar bile görülmüştür⁹⁷. Bütün bunlardan sonra, Osmanlı Devleti'ni yıkabilmek amacıyla, memleket içerisindeki Hıristiyan unsur

üzerinde oynanan sinsi oyunların bir parçası olarak, önce Rumlar isyan ettirilmiş ve yurtda temas edildiği üzere onlara Yunanistan Devleti kurdurulmuştur. Asıl amaçlarının, böl parçala ve yut olduğu her halükarda belli olan bu düşünce doğrultusunda Avrupa'da başka guruplara da bağımsızlık verdirilmiştir. Daha çok Rusya'nın işine gele Doğu Anadolu'da Hıristiyan bir devletin kurulması bu düşüncenin tezahürüdür. Zira burada kurulacak bir Ermeni Devleti, bölgeyi kontrol altına alma ve ileride bölgeyi kendisine bağlamada bir atlama taşı olacaktır. Bu maksatla Ermeniler isyan ettirilmiştir.

Bununla beraber, yukarıda da değindiğimiz üzere, bilhassa Rum isyanları sonucunda bazı Rumların Ayvalık, Burhaniye ve Edremit'ten Yunanistan'a ve diğer Akdeniz adalarına göç etmeleri sırasında, kısmi de olsa onlardan doğan bölgedeki boşluk Ermeniler tarafından doldurulmuştur. Esasen ticaret ve zanaat erbabı olan Ermeniler, kendilerine buralarda daha fazla uğraş veya rant sağlamak amacıyla gelerek nispi bir şekilde yerleşmişlerdir. Böylelikle de asıl yer değiştirmeler veya nüfus hareketliliği söz konusu olmuştur.

(93) Mutaf a.g.e., s. 135. Burası Bandırma'ya bağlı köydür.

(94) *Annuaire Oriental, Commerce, Industrie, Administration, Magistrature*, Edition 1913, 3. 1437.

(95) *Annuaire Oriental...*, s. 1527.

(96) *Annuaire Oriental...*, s. 1663.

(97) İsmail Hakkı Mercan, *Osmanlılar Döneminde Balıkesir Ermenilerinin Sosyal Yaşantısı ve İhtida Eden Ermeniler, Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, II, Editörler, Metin Hülagu, Gülbadi Alan, Şakir Batmaz, Süleyman Demirci, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2007, s. 409-425.